

5. Монгол улсын 33-ны 3Б-ын өөрчлөлт шинэчлэл. Д.Сономдагва. УБ., 1998.
6. Дэлхийн монголчуудын түүх. Балжинням. УБ., 2012.
7. БНМАУ-ын түүх. Хамтын. УБ., 1966-1969.
8. Халх товчоон. Д.Гонгор. УБ., 1970, 1978.
9. Ховдын хураангуй түүх. Д.Гонгор. УБ., 1964.
10. Монгол улсын түүх. Ж.Болдбаатар. УБ., 1999.
11. Монголын түүхийн дээж бичиг. И.Чимид-доржиев. У.Удэ., 1992.
12. Дайчин улсын үеийн монголын түүх. Намсрай. УБ., 1993.
13. Галдан бүшигит хаан. Ц.Цэмбэл. УБ., 1994.
14. Буриадай түхэ бэшэг. Хаатын. Улан-Удэ., 1990.
15. Монгол Улсын хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүх. Цэдэн-Иш. УБ., 2011.
16. Сэлэнгийн түүхийн товчоон. Ө.Бавуу. УБ., 2001.
17. Хоймор нутгийн хийморь. Хамтын. УБ., 2011.
18. Эв модны наадам. Д.Бадарч. УБ., 2015.
19. Судалгааны бүтээлүүд. Сэлэнгэ судлал ТББ. 2011-2019.

БАЙТАГИЙН ХИЛЧИН БААТРУУДЫН БАЙЛДААНЫ ХҮЛЭГ, ТЭГШЭЭГИЙН ХҮРЭН ХАЛЗАН МОРИЙГ АЛДАРШУУЛЪЯ

Доктор, профессор Цагааны Ганболд
Ахиад хилчин, дэд хурандаа С.Зэсэндүйчэр

Монголчууд хүлэг морио хоёр дахь амь хэмээн эрт дээр үеэс шүтэн дээдэлсээр ирсэн билээ.

Нүүдлийн соёл иргэншилтэй монголчуудын амьдралын нэг хэсэг нь морины соёл бөгөөд нэн эртний түүх, уламжлалтай.

Үүний баталгаа нь хадны сүт зураг хэлбэрээр төдийгүй хөшөө байдлаар хадгалагдан өнөөг хүрсэний нотолгоо

нь Говь-Алтай аймгийн орон нутгийг судлах музейд хадгалагдаж буй Төмрийн эриний эхэн үе, МЭӨ III-VII зуунд хамаарагдах Жаргалан сумын нутгаас 1965 онд олсон хосгүй үнэт үзмэр хүрэл морины хөшөө юм.

Морины хэлбэр, хэв шинжийн дүрслэл нь хүлгийн бие галбирыг нарийн уран чамин хийцтэй, гоёмсог согоо чихтэй, ихэд бодитойгоор бүрэн баримлаар хавтгай суурин дээр цутгаж урласан байна.

Түүний сүүлийг мушгиж гоёсон, нүдийг дугариг нэвт цоорхой, дэлийг нарийсган, өвдөг, боривны үеийг залгаатай байдлаар урласнаас гадна суурь нь эргэн тойрон иржгэр хээтэй бүтээгдсэн нь сонин содон харагддаг.

Уг хүрэл морь нь 2005 онд болсон Монголын музейн шилдэг үзмэрийн уралдаанд түрүүлж байсан ба Говь-

Алтай аймгийн түүхэн дурсгал есөн гайхамшигийн нэгээр өргөмжилж, хүрэл морины хөшөөг Алтай хотод сүндэрлүүлсэн.

Мориныхоо хүч чадал, ухаан, цог залиар л дэлхийн дайдыг эзэлж явсан, тулалдаж явсан эрт болон эдүгээгийн аугаа түүх бидэнд бий.

Дэлхий дээр хамгийн олон адуутай орны жагсаалтад 2018 оны байдлаар Монгол Улс 3939983 толгой адуутайгаар, 10531109 толгой адуутай АНУ болон 6381291 толгой адуутай Мексик, 54566175 толгой адуутай Бразил, 5262347 толгой адуутай Хятад улсуудын дараа айргийн тавд жагсаж байна. (Эх сурвалж: www.fao.org. НҮБ-ын Хүнс, ХАА-н байгууллага).

Монголчууд 11125 морьтон зэрэг жагсааж, 4276 хүлэг морио зэрэг уралдуулж дэлхийн өвөрмөц амжилтын түүхийн Геннисийн номонд бүртгэгдэж, 100000 морь уралддаг “Монгол наадам” нь ЮНЕСКО-гийн дэлхийн өвөөр батламжлагдсан байдаг билээ. Чингис хааныг есөн шарга морьд, байлдааны ам цагаан хул морьгүйгээр нь, Цогт хун тайжийг алаг, жанжин Д.Сүхбаатарыг ухаа хонгор, Халхын голын дайны домогт баатар Лодонгийн Дандарыг алаг, Баруун хил, Байтаг Богдын эрэлхэг баатрууд Ж.Нэхийт, Баянбалын Тэгшээ нарыг хүрэн халзан мориноос нь ер нь Монголчуудыг мориноос нь салгаж ойлгодоггүй, морьтон монголчууд гэдгийн учир энэ буюу.

Монгол түмэнтэйгээ мянга мянган жилийн туршид, мандан бадарч явахад нь ч, мөхөн доройтож байхад нь ч, байлдаж дайтаж байхад нь ч, баярлан

цэнгэж байхад нь ч хамт байсан, байсаар ч ирсэн, цаашид ч зуун зууны туршид байх монгол морьдоороо бахархаад ханашгүй. Миний энэ өгүүллэгт дайн тулаанд болон нийтийн, нийгмийн үйл хэрэгт зүтгэж алдаршсан цөөн хэдэн морьдыг төлөөлөл болгосон билээ.

Монголын агуу удирдагч Чингис хааны хөшөө бол дэлхийн хамгийн том морьтой хөшөө бөгөөд 2008 онд Улаанбаатар хотоос зүүн өмнө зүгт 54 км-т Туул голын эрэг дээр Цонжийн-Болдогд баригдсан. Домогт өгүүлснээр Чингис алтан ташуур эндээс олжээ. Хөшөөний өндөр нь 40 м, 36 метрийн баганатай арван метрийн дөрөөг оруулаагүй (эрх баригч хааны тоо дагуу). Энэхүү баримал нь зэвэрдэггүй 250 тонн гангаар хучигдан бүтээгджээ.

Монгол Ардын намын журамт цэргийн жанжин Д.Сүхбаатарын унаж явсан ухаа хонгор морь нь Эрдэнэвангийн хошууны туслах Бадамсэд (одоогийн Сэлэнгэ аймгийн Цагааннуур сум) гэдэг хүний адуун сүргээс төрсөн унага ажээ.

Хурдан шинж нь тодорч аймаг, хошууны наадамд олон жил түрүүлж, айрагдсан сайханч морь болж тэр үед ардын цэрэгт цэрэг элсүүлж, агт морь татаж байсан, ардын хувьсгалын партизан Лувсан, Чоймбол, Нанзад нар Бадамсэд туслахын ирж хэдэн морьд авахад ухаа хонгор морь орж сайхан хийц галибартай, номхон, хөл хөнгөнтэй болохоор нь Д.Сүхбаатар жанжинд унуулахаар аваачиж өгсөн түүхтэй гэдэг.

1922 оны улсын баяр наадмын их насны морины уралдаанд Их жанжин Д.Сүхбаатарын ухаа хонгор морь түрүүлж байжээ.

1939 оны Халхын голын дайнд түүхэн ялалт байгуулахад амь, биеэ үл

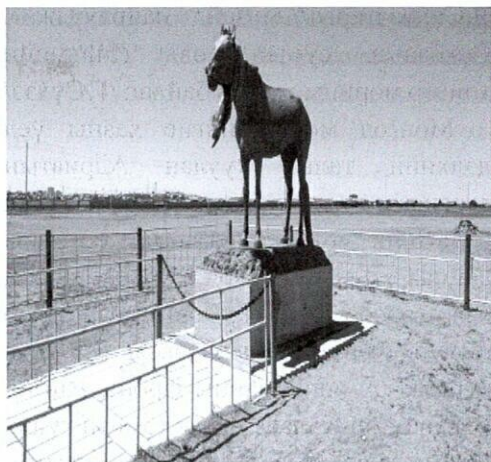
хайрлан, тулалдаж явсан олон мянган дайчдын дундаас байгуулсан гавьяа, нэр хүндээрээ тодрон гарсан олон баатрууд бий. Тэдний магнайд яах аргагүй ард түмнийхээ дунд “Алаг морьт Дандар баатар” хэмээн алдаршсан БНМАУ-ын Гарамгай баатар Лодонгийн Дандар залрах биз ээ.

Л.Дандар баатар нь 1914 онд Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын Рашаант гэдэг газар төрсөн. Тэрбээр ЗХУ-ын Тамбов хотын морин цэргийн дунд сургуулийг төгссөн бөгөөд эх орондоо ирэхэд нь дэслэгч цол олгон Монголын Ардын армийн 6 дугаар морьт дивизийн 17 дугаар морьт хорооны захирагчаар томилсон. Дандар баатар нь энэ хорооны захирагч байхад 1939 оны тавдугаар сараас Япончуудын өдөөсөн Халхын голын байлдаан эхэлжээ.

1939 оны тавдугаар сарын нэгэн тулалдаанд зургаадугаар дивизийн захирагч Шаарийбуу баатарлагаар амь үрэгдсэний дараа энэ дивизийн захирагчаар Дандарыг томилсон байна.

Халхын голын тулалдаануудад Дандар олон удаагийн морин дайралтыг биечлэн удирдаж байсан бөгөөд сэлмээр гарамгай цавчдаг байсан нь монгол-зөвлөлтийн цэргүүдийн дунд төдийгүй япончуудын дунд ихэд алдаршуулсан ба түүнийг унасан мориор нь Алаг морьт баатар гэж нэрлэдэг байжээ. /С.Шүрэнчимэг

Түүхэнд мөнхөрсөн Нийгмийн хонгор

Халхын Цэцэн хан аймгийн Ёст бээсийн хошуу нь Баглаа хээр, Зандан хүрэн, Нийгмийн хонгор гээд эрт дээр үеэс түмэнд алдаршсан хурдан хүлэг төрдөг тал хээр нутаг.

1961 онд нэгдлийн адуучин Э.Дорж өөрийн адуулан маллаж байсан адуунаас хонгор даагыг барьж сумын наадамд уясан байна.

Ардын хувьсгалын 40 жилийн ойгоор хонгор даага сумын наадамд, дараа жил нь аймаг байгуулагдсаны 20 жилийн ойн баяр наадамд хонгор шүдлэн үрээ мөн л түрүүлжээ. Аймаг сумын наадамд тоосоо өргөн түрүүлж хурдан хүлэг болохоо харуулсан хонгор морь, нэгдлийн түмэн сүргээс олж уяж сойн тодруулсан уяач хоёрын алдар ч төдхөн олонд түгэн тархаж, “Нийгмийн хонгор” нэрийг нутгийн олноосоо хүртсэн гэдэг.

Ардын хувьсгалын 50 жил буюу 1971 онд Нийгмийн хонгор улсын наадамд очиж уралдсанаас хойш улс, аймаг, сумын наадамд 20 гаруй удаа түрүүлсэн байна.

Хонгор морины чихмэлийг нийслэл хотоос авчирч Сүхбаатар сумын

Д.Сүхбаатарын музейд байрлуулжээ. Сүхбаатар сумын төвд Нийгмийн хонгор морины хөшөө байдаг. /Г.Сүхээ/

Монгол морь Чингис хааны үед дэлхийн талыг туулан Адриатын тэнгисээс ус ууж, арлын Чэжүд нутагшин үржиж, аугаа их эх орны дайнаар Берлин хүрч, Эльба мөрөн дээр хөлсөө сэврээж, Вьетнамын балар шугуй, балчиг намагт зэвсэг хэрэгсэл хүргэж, эх орны дайны фронт, Англи, Вьетнам орнуудаас нутаг тэмцэн гүйж, “оргож” явсныг дэлхий хүндэтгэн өвдөг сөгдөн, тэргүүнээ бөхийлгөн хүндэтгэж, олон хөшөө дурсгалаа зориулж байхад аугаа баатарлаг адгууснуудын төрөлх эх нутагт арай өөрөөр хандаж байдгийг зөвтгөх аргагүй.

Монгол дайны морьдыг дэлхий хүндэтгэн, хүлээн зөвшөөрч, хөшөө дурсгалаа зориулсан хоёрхон жишээг оруулав.

Дэлхий даяар моринд зориулсан хөшөө дурсгал их байдаг ч дайнд оролцсон гавьяаг нь үнэлж, хөшөөгөө босгуулсан адгуус ховор. Тэгвэл Дэлхийн II дайны үед Зөвлөлтийн армид зүтгэж явсан монгол морьдын “Ялалтад тэмүүлсэн

морьд” хөшөөг 70 жилийн дараа Москва хотын төвд сүндэрлүүлжээ. Уг морины хөшөө нь Берлины зүг хүнд их буу, техник чирч яваа монгол адууг дүрслэн хийгджээ.

“Хэдийгээр дайнд хүмүүс ялалт байгуулсан ч дайны баатрууд зөвхөн цэргүүд байсангүй. Фронтод хүчин зүтгэж явсан морьдыг эргэн санах нь зүйтэй” хэмээн Оросын нийтлэлч Рюстем Адагамов өөрийн блогтоо бичжээ.

Монголоос Зөвлөлтөд хүргүүлэх адуу, морьд 1941 оны эхээр эх орноосоо гарсан бөгөөд дайны дөрвөн жилийн жилийн хугацаанд 500 гаруй мянган монгол үүлдрийн адуу фронт руу тусламжийн нэгэн хэсэг болон хүргэгджээ.

“Монгол морьд хагас зэрлэг, магадгүй маш тэсвэр тэвчээртэй байдаг нь Европын эрс тэс нөхцөлд дасан зохицсон байдаг. 1943 оны давшилтаар Зөвлөлтийн армийн тэргүүн салаа бүрт дор хаяж таван монгол адуу байсан” хэмээн тухайн үеийн орос генералууд дайны тэмдэглэлдээ бичин үлдээжээ. /Эх сурвалж: Т.Бат/

Америкчууд Монгол моринд зориулан дурсгалын хөшөө босгожээ

Жараад жилийн тэртээх Солонгосын дайны үеэр бөмбөгдөлтөд өртөн шархадсан АНУ-ын цэрэг болон галт зэвсэг зөөвөрлөхөд Реклэс нэртэй гүү ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн ба түүхэнд мөнхөрсөн аж. Түүнд АНУ-ын цэргийн дэд түрүүч цол олгосон бөгөөд дайны морь тэмдгээр шагнаж байжээ.

Солонгосын дайны үед Америкийн “Усан цэргийн корпус”-д үйлчилж байсан Монгол гүү 1953 оны гуравдугаар сард болсон таван өдрийн тулалдааны үеэр 51 удаа ганцаараа байлдааны голомт, хуарангийн хооронд давхин нийт 4 мянга 543 кг сум болон тэсэрч дэлбэрэх материал зөөвөрлөсөн байдаг.

Тэрээр хуаранд хурдан дасаж, хүйтэн шөнө тэнгисийн явган цэргийн майханд унтдаг байв. Реклэс хуаран дундуур чөлөөтэй тэнүүчлэх эрхтэй бөгөөд өндөг, шар айраг, Coca-Cola зэрэг таарсан болгоныг идчихдэг байжээ.

Америкчууд Реклэсийг гүү биш усан цэрэг байсан хэмээн дурсдаг аж. Түүнээс Фэйрлэ, Чэсти, Даонтлэс нэртэй гурван унага гарчээ.

2016 оны гуравдугаар сарын 25-

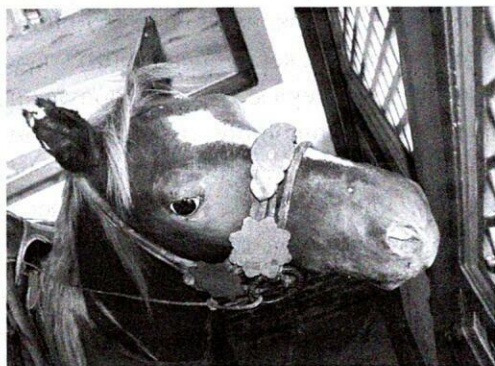
ны өдөр Виржина мужид орших “Усан цэргийн корпус”-д Монгол гүү дэд түрүүч Реклэс гүүнд зориулсан дурсгалын хөшөөний нээлт болсон бөгөөд гурван метрийн өндөртэй уг хөшөөг уран барималч Жоклин Расел бүтээжээ. /Эх сурвалж: М. Уянга/

“Монгол бол хөшөө дурсгалын эх орон мөн” гэж Зааны ясан улсын төв хэвлэл DMN онцолжээ. Тус улсын монголч эрдэмтэн Лаурен Жбагбо Монголд хоёр жил судалгаа явуулсаны эцэст хэлэхдээ: “Монгол орны сум болгонд таван хошуу малын хөшөө байдаг. Үүн дотроо бод малын хөшөө дурсгалгүй нэг ч суурин байхгүй. Монгол бол мал аж ахуйн орон мөн” гэж бичжээ.

Үүнд нарийвчилсан тоо гаргахад 1032 морины хөшөө, 538 бөхийн хөшөө, 341 төр нийгмийн нэрт зүтгэлтнүүдийн хөшөө, хонь ямааны 1652, аргаль янгирын 123, үхэр, тэмээний хөшөө 756, Чингис хааны 27, Өэлүн эхийн 11, нохойны 231, эвтэй дөрвөн амьтны 26, тарваганы 25 ширхэг хөшөөтэй гэж тэмдэглэгдсэн байх юм. /Эх сурвалж: Хөшөө судлаач Цэрэнтогтох/.

Зөвхөн 1990 оноос хойш 26 жилийн дотор Монгол Улс сансарын 5 пуужин, атомын 2 цахилгаан станц, 6000 цэцэрлэг, 4000 гаруй эмнэлэг, 2500 сургууль, 20 сая хүүхдийн мөнгөөр хөшөө босгосон байна гэж олон улсын “Эмнести интернэшл байгууллага” дүгнэлт гаргасан байдаг.

Аливаа жом хэмжээнээсээ хэтрэхээрээ зовлон, ймөн дутахаараа асуудал дагуулж байдаг жамтай.

*Архангай аймгийн музейд байгаа
Тэгшээгийн хүрэн халзан морины чихмэл.*

1948 оны 7дугаар сарын 8-нд Байдагийн бүдүүн харгайтын тоот өндөрлөгт болсон тулгаралт байлдаан эхлэх мөчид Тэгшээгийн хүрэн халзан морийг унаж холбоочны үүргээ гарамгай гүйцэтгэсэн Увс аймгийн Өндөрхангай сумын харьяат Чойжилсүрэнгийн Пэлжээ гуайтай уулзаж билээ. Өглөөний нар нилээд

дээр гарсан байсан дайсан манай пост руу буудаж, буун дуу тачигнаж эхлэхэд яаралтай холбоо хүргэх үүрэг надад өгсөн юм. Би агтны байрлалд ирэхэд буун дуу улам ширүүсэж зарим морьд уяагаа таслаад зугтаж байсан юм. Хүрэн халзан морийг хамгийн сайн гэдгийг бид мэддэг.

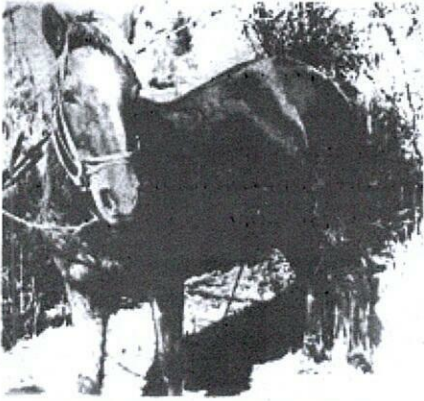

*1993 он. Ховд Үенч. Отрядын 60 жил.
Зураг дээр: Холбоочин Ч.Пэлжээ, хорооны
комиссар байсан Дагвадорж
Үенчийн отрядын штабын дарга ахмад
Г.Пушкин нар.*

Хүрэн халзан маань цулбуураас нь барьж мордох хооронд нилээд цовхчиж билээ. Дайсан довтолж байгааг адгуус хүртэл мэддэг юм билээ. Би моринд үнэхээр сайн байжээ. Хөл дөрөөнд хүрсэн л бол ямар ч хангал догшин дээр суудаг байлаа. Газраа сайн мэддэг болохоор Баруун хуурай ороод түүнээс зүүн явж Дамжигийн усанд байсан сумандаа бага үдийн хэрд очиж холбоо барьсан. Дөчин км газар дөчин минут явсан гэдэг үнэнүү энэ тэр гээд хүмүүс байнга асуудаг юм. Хатираа, давхиа хоёроос өөр явдлаар яваагүй нэг цаг орчим л явсан байх... гэж дурсан ярьсансан.

Баярын өдрүүдэд надад их дотносож сайн хүү байна. Ажлаа сайн хийгээрээ.

Одооч цаг сайхан болжээ хүү минь. Ах нь худлаа үнэн ярих дургүй. Мэддэг юмаа л ярих хэрэгтэй. Бидний үед цаг төрийн байдал хэцүү байсан шүү гэж дахин дахин ярьж билээ.

Монгол улсын баатар Ж.Нэхийтэй хүрэн халзан морь.

Гол зорилго, санаа маань бол дээр дурьдсан 1032-өөр тоологдсон морьны хөшөөнд багтаагүй жинхэнэ дайны хүлэг, жинхэнэ баатруудын унаа болсон Нэхийт, Тэгшээ баатруудын хүрэн халзан морины талаар онцгойлон өгүүлэх гэсэн юм.

Сумын наадамд 5 түрүүлэн, шагнал байгаар булуулан, айраг цагаагаар бялхуулан мялаалган, хөшөө дурсгалаа босгон мөнхжүүлсэн орон нутаг, жалга довын олон хүлгийг, суман мөндрийг 30 гаруй удаа сөрж, наадмын шулуун замд бус, дайны дайрган замаар хурд, тэнхээ хуваан, үхэх сэхэхийн хувь заяаг шийдэхийн төлөө зүтгэж явсан энэ домогт хүлгийн дайчин замналтай харьцуулахад агуулгаараа ч, ач холбогдлоороо ч, чанар чансаагаараа ч асар их ялгагдана.

Домогт Байтаг богдын тулааны талбарт нь энэ хүлгийн сайхан хөшөөг босгож алдаршуулах юмсан. Гэхдээ

зүгээр л нэг морьны хөшөө байдлаар биш цогцолбор байдлаар хиймээр санагдана. Цэргийн агтнаас нутаг гүйж байгаа болон Баруун хилд цэргийн агтанд явуулж байгаа Шагдар гуайг оруулан, Бугат нутгийг нь багтаасан, Нэхийт баатраас Тэгшээ баатарт хүлээлгэн өгч байгаа, хил зөрчигч дүүрчихсэн, том үхэр чулуун дээгүүр харайж байгаа, хэл хүргэхээр Пэлжээ давхиж байгаа, туслах хүчинтэй буцаад давхиж байгаа гээд бүхий л холбогдох үйл явдлыг багтаасан, харуулсан байдлаар хиймээр санагдахыг бүтээлч нөхдүүд мэргэн оюундаа тунгаана биз дээ.

Доорх баримтуудаас дүгнэлт хийхэд Тэгшээгийн хүрэн халзан морины гарал, үүслэл, эзнийх нь талаар Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын Сиймэн хэмээх Шагдар гуайн унаган адуу, Говь-Алтай аймгийн Тонхил сумын Бүс-Уул багийн Чантуу гуайнх бөгөөд 1967 онд зуданд үхсэн, цэргийн ангийнхан чихмэл хийж амжаагүй, Архангай аймгийн унага байсан бөгөөд нутаг гүйн буцаж ирээд Архангайд үхсэн, чихмэл нь Архангай аймгийн музейд хадгалагдаж байгаа, мөн Дорнод аймгийн Халх гол суманд Тэгшээгийн хүрэн халзан морины чихмэлийг эзнийх нь санаанд хүртэл хийсэн гэж боддог гэсэн 4 түүх яригдаж байна.

Миний хувьд хүмүүсийг талцуулах, яс хаях бодол санаа огт агуулаагүй бөгөөд түүх домогт орсон, хоёр ч баатар эрийн хүлэг унаа болох ховор тохиолдлын гэрч, жинхэнэ дайны хүлэг, баатруудын унаа болсон монгол морь, хилчдийн үнэнч хань гэдгээр нь л мөнхжүүлэх бодолтой л асуудал

дэвшүүлж байгаа юм.

Тэгшээгийн хүрэн халзан моринд зориулсан, С.Жавхлангийн дуулсан “Тэнгэрлэг хүлэг” хэмээх сайхан дуу бас байна шүү.

Хүрэн халзан морины талаар багагүй материал цуглуулж, уншиж судалсны дүнд энэ морь Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын Шагдар гуайн унаган морь юм байна гэсэн итгэл үнэмшил төрж байгаагаа хэлэх нь зүйтэй гэж үзлээ.

Бугат сумынхан бас нэгийг бодож, тунгааж бүтээнэ байх гэж найднам.

Түүхч, эрдэмтэн мэргэдийн бичсэн өгүүллэг, дурсамжуудыг та бүгдийн мэргэн ухаанд толилуулья, нэгийг бодож, хоёрыг тунгаана биз дээ.

Баатар Тэгшээгийн хүрэн халзан Монгол улсын тусгаар тогтнол халдашгүй дархан байдлын төлөө одоогын зарим төрийн түшээдээс илүү чухал үүрэг гүйцэтгэсэн хүлэг сайн морины түүх. Цэргийн агтанд ирсэн морьдоос нэгэн хүрэн халзан морийг Дамжигийн сумангийн байлдагч Тэгшээ, Ж.Нэхийт нар цэргийн эрдэмд сургаж эзнийхээ дохиогоор газар унаж сэлэмтэй талруу налж өгч цавчилт хийлгэх мөн хурдан хурцаараа ялгарч, бусад морь шиг буун тажигнасан чимээ бөмбөгдөдөг сүрнээс халгихгүй зоригтойгоороо сөрөн давхихаараа үнэнхүү ялгарч олон удаагийн хилийн зөрчил тулгаралтанд онцгой гавъяа байгуулж байснаас хамгийн сүүлд цэргийн эрдэмд сургаж өгсөн эзэн Тэгшээ Нэхийт нартайгаа орсон сүүлийн тулалдааны тухай түүхэн баримт сөхөө.

1948 оны 7 сарын 8-ны өглөө Дамжигийн сумангийн улс төрийн орлогч Г.Хаянхярваагаар ахлуулсан Б.Гиваан, Б.Тэгшээ, Л.Даваадорж, Н.Дандархайдав, Э.Архад, Т.Баян, Л.Гончигзэвгэ, Д.Чойжин, Ч.Пэлжээ нарын бүрэлдэхүүнтэй хилийн манаа Байтаг богд уулын Бүдүүн харгайт голын хавцлын аман дахь харуулын цэг дээр үүрэг гүйцэтгэж байтал дайсан этгээдүүд Бүдүүнхаргайтын эхээр хил нэвтрэн орж ирэхэд, Пэлжээд Тэгшээгийн хүрэн халзан морийг унуулан 50 км-т байгаа суман руугаа хэл хүргүүлэхээр давхиулжээ. Пэлжээ хүрэн халзан морьтой бартаа саад ихтэй “Уушгын” уулсын дундуур 30 км газар зогсолтгүй давхисаар суманд мэдээ хүргэснээр даасан этгээдүүдыг дахин цөмрүүлэлгүй устгасан билээ. 1940-оод оны сүүл тавиад оны эхээр Ховд аймгийн Булган сумын Байтаг богд орчимд болсон их бага хэмжээний олон удаагийн тулаанд, хүрэн халзан морь гарамгай амжилт үзүүлж, тодорсон байдаг. Энэ алдарт дайны хүлэг, баатруудын хүлэг морь Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын иргэн асан Х.Шагдарын унаган морь байжээ. /@ khurdanaduu Company/

Миний ажиллаж байсан Бугат суманд ч бас ийм түүх байдаг. Энэ бол Вьетнамаас бүү хэл бүр алс холын Орос-Герман фронтоос “оргон” нутагтаа гүйж ирсэн морины түүх юм. Хуучнаар Засагт ханы Урианхай Дайчин бээлийн хошууны тайж, өнөөгийн Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын Шагдар гуай хурдан хүрэн халзан морио Эх орны дайны үед фронтод өгчээ. Гэтэл хоёр жил орчмын дараа өнөөх Хүрэн халзан

нь гүйгээд ирж. Шагдар гуай нэгэнт Фронтод өгсөн юм, юутай ч айл гэрт биш, аян дайны хүлэг тул тэнд нь хэрэглэг гээд, дайн дуусчихсан тул тухайн үеийн хатуу ширүүн тулаан өрнөж байсан Баруун хязгаарын Ховд V отрядын цэргийн агтанд өгсөн нь 1947-1948 онуудад болсон Байтагийн алдарт тулгаралтын үеэр олон удаагийн тагнуулын болон өртөө улаанд үүрэг гүйцэтгэж, 30 км газарт 40 минут давхин, хэл хүргэж байсан алдарт Хүрэн халзан юм. Монгол Улсын баатар Тэгшээгийн Хүрэн халзан гэдэг нэрээр нь олон мэднэ. Ер тэр Сиймэн Шагдар гуай ажигч гярхай нь нутаг даяараа гайхагддаг хүн байсан гэдэг. Тиймээс Хүрэн халзангаа дайны хүлэг мөн гэдгийг нь баттай мэдэж байсан биз ээ.

“Энгийн үед ороо, ардаг догшин гэмээр ч дайн тулааны үед номхон, үргэж туйлна гэж огтоос үгүй, эзэн лүүгээ л налж өгөөд байдаг, тийм атлаа атаканд ороход хамгийн урд хүзүүгээ сунгаад шуурч явдаг, хүн шиг ер бусын ухаантай морь байсан даа. Хүнээр бол мөн ч их юм үзсэн амьтан, хөөрхий” хэмээн тэр хүрэн халзан морины тухай аав маань хуучилж байсныг санаж байна. Аав маань 1944-1948 онуудад Байтаг болоод Баруун хязгаарт өрнөсөн гол үйл явдлуудад оролцож, Улсын баатар Ж.Нэхийт, Тэгшээ, Даваадорж нартай нэг салаа, тасагт мөр зэрэгцэн тулалдаж явсан учир нүдээр үзэж, харснаа тийн дурссан хэрэг. Өнөө Хүрэнхалзан морь нэгэнт домог болжээ. Алдарт Хүрэн халзангийн эзэн Шагдар гуайн үр хойчис илүү нарийн ширийн зүйлсийг өгүүлэх биз ээ.

/Б.Номинчимэд. Болдоггүй “Оргодол” Монгол морьд. Zindaa.mn/

Говь-Алтай аймгийн Бугат сумын Биж багийн Бууч овогт Доржийн Ишбатын ярианаас: Хөвчийн нуруу, Бижийн гол хэзээнээс гайгүй домогтой адуу их байсан. Сээмэн Шагдар гэж миний нагац болох хүний хүрэн халзан морь фронтод очсон. Одоо энэ Халиун эмгэнийх (Ш.Халтар) гэсэн үг. Баатар Тэгшээгийн хүрэн халзан гэдэг чинь тэр. Хүрэн халзан морь тахийн эрлийз байсан. Хувьн Шагдар, Далай гээд ах дүү нар байсан. Нэг хавар Алаг нуурын ар дээр тахийн адуу орж ирээд болдоггүй. Тэгэхээр нь азаргыг нь ах дүү хоёр барьж авч сургаад унасан. Нөгөө тахийн азарга бүтэн жилдээ өнөтэй явж байгаад намар нь хэн гэлээ дээ нэг хүн буудаад алчихсан гэж дуулдаж байсан. Тэгээд тэрнийх нь унага жижигхэн хүрэн халзан морь, эрхгүй тахийн удам болохоор ааштай л байгаа шүү дээ. /Эх сурвалж: www.polit.mn. М.Энхбаатар. ШУА-ийн Эрдэм шинжилгээний ажилтан/

Пулемётчин МУ-ын баатар агсан Б.Тэгшээ нь малд гярхай, сэргэлэн цэрэг байсан бөгөөд түүний хүрэн халзан морийг байлдагч Пэлжээ унан Уушигын уулсын 30 км гаран бартаат замыг хагас цаг орчим туулсаар Дамжигийн усны застаавт мэдээ өгсөн байдаг. Хүрэн халзан морь олон тулаанд оролцсон бөгөөд Монгол улсад энх цаг тогтсоны дараа хөгширч хорь хол гарсан насандаа төрсөн нутаг Архангай аймагт гүйж хүрсэн гэсэн яриа байдаг. Монгол морины ухаан хийгээд хүч чадал ямар агуу байдаг нь энэ сайхан эрдэнэт хүлгээс тодхон

харагдана. Эр хүн, эргэмэг хүлэг хоёрын байгуулсан гавьяаг дурсаж баршгүй. Эзэн Чингисийн үеэс эрэлхэг баатрууд нь эмээл дээрээсээ дэлхийн талыг эзэлсэн агуу түүхтэй ард түмний минь хийморь сүлд нь эр хүн та юм шүү. /эх сурвалж: wikipedia Байтаг богдын хилийн мөргөлдөөн, Байтаг богд МУСК пэйж хуудаснаас...Анна/

Говь-Алтай аймгийн Тонхил сумын Бүс уул багийн харьяат, аймгийн алдарт уяач Чантуугийн Бузанков 2017 онд Говь-Алтай аймгийн “Тод магнай” сэтгүүлд өгсөн ярилцлагадаа: “Баатар Тэгшээгийн хүрэн халзан морь бол манай *аавынх байсан юм билээ. Цэргээс хүмүүс ирээд “Та нарын амь насыг хамгаалж* байна. Унаагүй ядарч, зүдэрч явна” гэж хэлээд “сайн дураараа морио өг” гэж тушаахад нь “үгүй” гэж хэлж чадалгүй хоёр хүрэн халзан морио өгсөн байгаа юм. Намайг 1971 онд намайг цэрэгт очиход нөгөө морийг онголоод, сэтэрлэхихсэн байгаа юм. Миний алба хаасан цэргийн ангид шүү. Тэгээд тэр морь маань 1967 оны зуднаар үхчихсэн юм. Отряд нь чихмэл хийж авч үлдэж чадаагүй” гэж ярьсан байдаг.

Байтаг Богдын тулааны арван хилчин баатрын нэг Доржийн Чойжингийн охин Оюунгэрэлтэй уулзаж хөөрөлдсөн сэтгүүлч Лхагвасүрэнгийн Батцэнгэлийн ярилцлагаас: Энд байлдсан хилчид байтугай Тэгшээгийн хүрэн халзан морь хүртэл арваад жил тэтгэвэртэй байсан гэж би сонсож байлаа. Тэгэхэд аав тань харин ч бүр “Эх орноосоо урвагч” гэх шахуу хэлэгдэн хэлмэгдэж явсан гэхээр мөн ч гунигтай санагдлаа?

Ховор амьтныг биеэр нь үзэж чадахгүй учир музейгээс жинхэнэ төрхөөр нь үзэн таньж мэддэг. Үүнд музейн ажилтнууд тэр дундаа чихмэлчид ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Байгалийн түүхийн музейн ууган ажилтны нэг Монгол Улсын байгаль орчны гавьяат ажилтан, музейн чихмэлчин Д.Дагиймаатай хийсэн ярилцлагаас:

Та бас адуу малын чихмэл хийж байсан гэсэн. Чухам хаана, ямар адууны чихмэл хийж байв?

Сүхбаатар аймгийн Сүхбаатар суманд “Нийгмийн хонгор” гэж зард гарсан хурдан хонгор морины чихмэлийг хийсэн. Бодит хурдан морины чихмэл хийх хэцүү. Хүмүүс хөл нь тийм байх ёстой, сэрвээ нь намхан байна гэх мэтийн өө хэлээд байх юм билээ. Хөвсгөл аймгийн Цэцэрлэг сумын Хишигбатын хонгор морины чихмэл хийсэн. Мөн Дорнод аймгийн Халх гол суманд Тэгшээгийн хүрэн халзан морины чихмэлийг эзнийх нь санаанд хүртэл хийсэн гэж боддог. /Эх сурвалж: Г.Нямсүрэн. “Монголын үнэн” сонин/

Дээрх асуудлыг Дорнод аймгийн Сүмбэр сум дахь Халхын голын дайны Ялалтын музейн эрхлэгч, Соёлын гавьяат зүтгэлтэн Мягмарсүрэнгээс лавлахад: “Тачанка чирсэн хүрэн морины чихмэл бий. Үүнийг хүмүүс Тэгшээгийн хүрэн халзан морьтой андуурдаг” гээд, харин Дандар баатрын алаг морины чихмэл байдаг гээд түүний зургийг явуулсныг дээр оруулсан болно.